

**УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
ДЕРЖАВНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

Чайка Наталія Григорівна

УДК 631.115.13 (477) “18/19”:001.8

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВИХ УСТАНОВ ПРИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.07 – історія науки і техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ - 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

Науковий керівник: доктор сільськогосподарських наук, професор,
заслужений працівник сільського господарства України
Вергунов Віктор Анатолійович,
Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН,
директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Коцур Анатолій Петрович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри української історії та етнополітики;

доктор філософських наук, професор

Онопрієнко Валентин Іванович,
Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені
Г.М. Доброва НАН України, завідувач відділу методології і соціології науки

Провідна установа: Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут” Міністерства освіти і науки України, м. Київ

Захист відбудеться “30” листопада 2005 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.373.01 у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії аграрних наук (03680, м. Київ вул. Героїв оборони, 10, читальний зал)

З дисертацією можна ознайомитись у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії аграрних наук

Автореферат розісланий “28” жовтня 2005 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

С.Д. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва наука виступає безпосередньою продуктивною силою суспільства. У період внутрішньополітичних змін в Україні відбувається активний пошук нових моделей поступового розвитку науки. Одним із головних сучасних завдань держави є визначення шляхів оптимального поєднання життєвої тріади: науки – освіти – виробництва. Це зумовлює необхідність об'єктивно відтворити вітчизняну історію аграрної науки, що, в першу чергу, дасть змогу зрозуміти взаєморозвиток науки і сільськогосподарського виробництва у різні періоди їх співіснування, і, особливо, на початковому етапі розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.).

Економічне зростання імперського періоду, прогресивні зміни у внутрішній політиці, що відбулися під тиском революційного руху 1905-1907 рр., змусили уряд сприяти розвитку загальної та фахової освіти, науки, зокрема аграрної. У цих умовах спостерігалася консолідація буржуазії, в тому числі і в аграрній сфері, що в подальшому привело до посилення національної свідомості українців. Таким чином, розвиток науки взагалі та дослідництва зокрема на теренах України, навіть у період відсутності державності, необхідно вважати одним із сприятливих факторів поширення національного руху. З огляду на це доцільно висвітлити діяльність перших об'єднань сільськогосподарських виробників, а саме галузевих товариств у досліджуваний період, у процесі становлення вітчизняних наукових установ і подальшого розвитку дослідної справи. Основні результати діяльності цих наукових осередків відносно піднесення передової агрономічної думки на початку XX ст. й донині залишаються актуальними.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною НДР Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН на 2001-2006 рр.: “Історія започаткування, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні” (номер державної реєстрації 0102U001526).

Мета і завдання дослідження. *Мета* полягає у комплексному висвітленні й узагальненні організаційно-наукової і просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України відносно розвитку галузевої дослідної справи у другій половині XIX – на початку XX ст. Виходячи з поставленої мети дослідження, сформульовано такі *завдання*:

- з'ясувати ступінь вивченості поставленої проблеми і стан джерельної бази;
- за рахунок системного опрацювання архівних і документальних матеріалів провести комплексний аналіз й дати загальну характеристику економічних, соціальних і політичних чинників, що сприяли започаткуванню у другій половині XIX – на початку XX ст. сільськогосподарських товариств, а також їхньої діяльності з питань наукового забезпечення аграрного розвитку країни;

- визначити загальні та специфічні особливості формування й основні етапи розвитку галузевих виробничих об'єднань Правобережної України;
- провести організаційно-структурний аналіз діяльності товариств і динаміки їхнього створення у регіоні;
- виявити різноманітність напрямів наукової діяльності сільськогосподарських товариств;
- проаналізувати вплив галузевих товариств на становлення і розвиток сільськогосподарської науки взагалі й дослідної справи зокрема;
- визначити особистий внесок у розвиток аграрної науки провідних учених – членів і співробітників сільськогосподарських товариств;
- розглянути організаційно-просвітницьку роботу товариств у контексті становлення сільськогосподарської освіти у Південно-Західному краї;
- виявити значення та характерні особливості видавничої діяльності товариств, розкрити її зміст і структуру для інформаційного забезпечення галузевої науки.

Об'єктом дослідження є становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Предмет дослідження – діяльність наукових установ та освітніх закладів сільськогосподарських товариств на Правобережній Україні у контексті становлення і розвитку вітчизняної науки досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XIX – початок XX ст. Нижня межа пов'язана з формуванням після відміни кріпацтва економічної ситуації, що сприяла появі у 70-х роках XIX ст. перших сільськогосподарських товариств у Південно-Західному краї. З 1917 р. приватна власність на землю у державі була обмежена. Військові та революційні події 1914-1917 рр. в Україні фактично призвели до припинення діяльності та існування взагалі організацій великих і середніх землевласників.

Територіально дослідження обмежувалося землями Правобережної України, які входили до складу Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська та Подільська губернії) і в межах Російської імперії виокремлювалися у Південно-Західний край. За сучасним адміністративно-територіальним поділом України це частково землі Київської, Черкаської, Вінницької, Житомирської, Хмельницької, Рівненської та Волинської областей.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:

- *вперше* здійснено комплексне дослідження науково-освітньої діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України у контексті історії становлення вітчизняної сільськогосподарської науки;

- запропоновано хронологічну періодизацію становлення мережі галузевих об'єднань, виявлено специфіку їхньої суспільно-наукової діяльності на кожному з етапів розвитку товариств, визначено основні напрями діяльності;
- здійснено комплексну оцінку доробку дослідних установ, що діяли при галузевих товариствах;
- систематизовано пріоритетні наукові програми, визначено їхні характерні відмінності та показано роль у розвитку аграрної науки досліджуваного періоду;
- *вдосконалено* періодизацію загального розвитку сільськогосподарської дослідної справи, обґрунтовано етапи, охарактеризовано комплекс чинників, які зумовили розвиток дослідних установ на Правобережжі;
- *дістав подальшого розвитку* напрям наукової роботи з відтворення життєвого та творчого шляху вітчизняних учених-аграріїв.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені положення дають можливість заповнити прогалину в історії аграрної науки стосовно значення діяльності галузевих виробничих об'єднань з питань наукового забезпечення сільського господарства. Аналіз наукової та просвітницької діяльності товариств допоможе у вирішенні сучасних складних питань ринкової економіки стосовно аграрного сектору держави, створенні прогностичних проєктів подальшого розвитку сільськогосподарської науки.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та висновки дисертації доповідались та обговорювались на наукових конференціях, семінарах, наукових аграрних історико-бібліографічних читаннях, а також на засіданнях методичної комісії Центру історії аграрної науки та вченої ради Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН (Київ, 2002 – 2005 рр.).

З викладом змісту окремих розділів та основних наукових результатів виступала на: науково-практичному семінарі “Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України” (Київ, 2002); II науково-практичному семінарі “Актуальні проблеми аграрної науки та освіти України: регіональний аспект” (Київ, 2003); Восьмій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки (Київ, 2003), конференції молодих істориків освіти, науки і техніки (Київ, 2004); II конференції молодих вчених та спеціалістів “Історія освіти, науки та техніки в Україні” (Київ, 2004); 3-й Всеукраїнській науково-практичній конференції “Український технічний музей: історія, досвід, перспективи” (Київ, 2004); ювілейній науково-теоретичній конференції, присвяченій 170-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2004); міжнародній науково-практичній конференції “Природничо-історичний музей у вузівській та академічній науці

і освіти” (Київ, 2004.); 3-й Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні питання історії техніки” (Київ, 2004); наукових аграрних історико-бібліографічних читаннях ДНСГБ УААН, присвячених 135-річчю з дня народження К.Г. Шиндлера (Київ, 2004).

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 18 наукових праць, серед яких 9 статей у наукових збірниках, з них 7 – у фахових виданнях, 9 – у збірниках матеріалів наукових конференцій та семінарів. Усі публікації одноосібні.

Структура дисертації обумовлена метою та завданням дисертаційного дослідження. Її обсяг становить 186 сторінок основного тексту. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (26 сторінок, 278 назв), 7 таблиць, 1 рисунка та 6 додатків на 12 сторінках.

Основний зміст роботи

У **вступі** розкрито актуальність, наукову новизну дисертаційного дослідження; обґрунтовано мету, завдання, хронологічні межі; висвітлено практичне значення та включено відомості про апробацію результатів дослідження і наукові праці дисертанта.

У **першому розділі “Сучасний стан вивчення проблеми та методи дослідження”** аналізується стан наукової розробки теми, здійснено історіографічний аналіз праць за темою дисертації, подано характеристику джерел, використаних у процесі дослідження.

У підрозділі 1.1. “*Історіографія питання та джерелознавчі засади*” проаналізовані опубліковані праці з проблеми розвитку сільськогосподарської науки при галузевих товариствах.

Проведення історичного дослідження щодо наукової діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України передбачає розгляд наявних наукових джерел з двох основних проблем: 1) розвитку галузевої дослідної справи в Україні та 2) створення і діяльності товариств, що займалися науковою діяльністю з аграрних проблем, у тому числі сільськогосподарських.

Фактично перші узагальнюючі огляди діяльності вітчизняних дослідних закладів належать відомим фахівцям дореволюційної доби Б.К. Єнкену¹ та В.В. Марочевському². У роботах видатних учених радянського періоду В.В. Вінера³, О.Г. Дояренка⁴, Н.К. Недокучаєва⁵,

¹ Енкен Б.К. Развитие опытного дела в России и его современное положение / Полтавское общество сельского хозяйства. – Полтава, 1912. – 52 с.

² Агрономическая помощь в России / Департамент Земледелия; Под ред. В.В. Морачевского. – Петроград: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. – 607, 35 с.

³ Винер В.В. Сельско-хозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840-1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. Академии. – М.: Изд-во Наркомзема “Новая деревня”, 1922. – 112 с.

⁴ Дояренко А.Г. Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч. - М., 1926. - Т. I. - 345 с.

⁵ Недокучаев Н.К. История сельскохозяйственного опытного дела // Опытное дело в полеводстве. Теория и практика. – М.: Гос. изд-во, 1929. – С. 3-41.

Н.І. Пшеничного⁶ відзначалося, що зародження сільськогосподарської дослідної справи, як галузі знань, було пов'язано з діяльністю сільськогосподарських товариств. Єдиною комплексною роботою про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні, але економічного спрямування, є дисертаційне дослідження А.О. Пантелеймоненка⁷.

Історико-наукові дослідження сучасних науковців з вітчизняної дослідної справи мають скоріше регіональний аспект. Історії діяльності дослідних установ Полтавщини присвячені наукові праці В.А. Вергунова, Н.П. Коваленко, О.В. Сайка⁸ та ін. Проблеми становлення мережі дослідних установ Київщини висвітлено у дослідженні О.О. Завальнюк⁹, дослідницька діяльність сільськогосподарських товариств Харківщини розглянута у роботі О.Ф. Глоби¹⁰.

Історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають основні аспекти становлення сільськогосподарської науки у Південно-Західному краї. Зокрема, поза увагою дослідників залишились такі питання, як становлення й розвиток аграрної науки завдяки діяльності сільськогосподарських товариств, їхній вплив на розвиток вітчизняної фахової освіти та видавничої справи, місце перших дослідницьких інституцій у розвитку науки, а також участь сільськогосподарських товариств у науково-освітній роботі.

В основу дослідження покладено історичні джерела, серед яких: законодавчі акти та документи урядових установ¹¹, статистичні матеріали¹², описи маєтків¹³, документи громадських об'єднань, матеріали з'їздів і нарад фахівців сільськогосподарської справи¹⁴, звіти про роботу

⁶ Пшеничный Н.И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дис... докт. с.-х. наук.- К., 1964.- 59 с.

⁷ Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04/Полтавськ с.-г. ін-т. – Полтава, 1994. – 200 с.

⁸ Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / За ред. В.А. Вергунова. – К., 1998. - 143 с.

⁹ Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. - К., 2003.- 19 с.

¹⁰ Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. - К., 2004. – 20 с.

¹¹ Полный свод законов Российской империи. В 2 кн. / Под ред. А.А. Добровольского, сост. А.Л. Саатчиан. – С-Пб.: Изд-е кн. магазина “Законоведение”, 1911. – Кн. 1: Т. I – VIII. – 3522 с., Кн.2: Т. IX – XVI. – 4680 с.

¹² Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М-во земледелия, Справочно-издательское бюро при Департаменте Земледелия; Под ред. В.В. Морачевского. – Петроград, 1916. – 885 с.

¹³ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский, Тарашенский уу. Киевской губ. и Гайсинский уезд Подольской губ.) / Уманско-Липовецкое сельскохозяйственное общество. – Гайсин, 1909. – 178 с.; Любанський Ф.Л. Описание Голозубинецкого имения В.В. Скибневского / Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница: Тип. преобр. Р.Б. Шера, 1911. – 41 с.; Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К.: Тип. П. Барского, 1893. – Вып. 1. – 231 с.; Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края / Киевское агрономическое общество. – К.: Печатня С.П. Яковлева, 1912-1917. – Вып. 1-5.

¹⁴ Краткий очерк мероприятий Киевского губернского земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1917 год. Составлен к Киевскому чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1918 г. / Экономический отдел Киевской губернской земской управы. – К., 1918. – 225 с.; Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. / КОСХ и с.-х. промышленности; Под ред. И.Г. Черныша, И.А. Прилежаева. – К., 1913. - Вып. 1-6; Труды первого Киевского областного сельскохозяйственного съезда / Сост. под ред. секретаря съезда И.М. Ревы. – К.: Тип. П. Барского, 1890. – 298 с.

галузевих організацій¹⁵, періодичні видання. З неопублікованих залучено документи Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України.

У роботі виділено такі характерні ознаки джерельної бази, як повнота хронологічного охоплення, комплексність систематичного висвітлення аграрного розвитку, наявність великого обсягу статистичного матеріалу, а також велика кількість джерел і значна розпорошеність документального матеріалу.

У підрозділі 1.2. *“Методологічні принципи, вибір напрямів дослідження”* описані основні методи, що були використані при дослідженні.

Інструментарій, яким користувалася автор, охоплював комплекс методів історико-аналітичного дослідження: аналітичний і синтетичний, бібліографічно-статистичний, джерелознавчий, архівознавчий та бібліографічний аналіз. Окрему групу методів, які були використані на другому аналітично-узагальнюючому етапі дослідження, становили специфічні історичні методи: порівняльно-історичний, ретроспективний, стадіально-регіональний. Дисертаційне дослідження ґрунтувалося на поєднанні хронологічного й порівняльного, аналітичного і синтезуючого методів у взаємозв'язку з науковим історизмом.

У другому розділі **“Мережа сільськогосподарських товариств Правобережної України”** розкрито передумови створення мережі галузевих товариств у Південно-Західному краї, проаналізовано суспільно-економічні умови збільшення їхньої кількості й основні напрями діяльності цих об'єднань.

У підрозділі 2.1. *“Соціально-економічні та політичні чинники формування галузевих товариств”* з'ясовано, що створення мережі сільськогосподарських товариств було загальнодержавним економічним напрямом суспільного руху, зумовленого потребами різних верств населення відстоювати власні права та інтереси.

Поштовхом до об'єднання товаровиробників у товариства стали насамперед економічні фактори: неврожайні роки наприкінці XIX ст., проблеми внутрішньої та зовнішньої торгівлі, транспорту, ринку найманої праці тощо. Відсутність спеціальних місцевих органів, які б корегували сільськогосподарську діяльність, спонукала земельних власників до об'єднання у галузеві товариства з метою вирішення власних нагальних проблем.

---

¹⁵ Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. За 1901 (XXVI) год. – К.: Тип. П. Барского, 1902. – 66 с.; Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 1913 год. – Киев-Демеевка, Тип. 1-й Киев. футлярно-переплетной и печатной артели, 1914. – 197 с.; Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год / Сост. В.Н. Сведерский, В.Ю. Вишнеvский. – Винница: Тип. В. Непокойчицкой, 1914. – 82 с.

У підрозділі 2.2. “Створення та розвиток мережі сільськогосподарських товариств Правобережної України” простежено процес створення й розвитку галузевих об’єднань, а також проаналізовано державні законодавчі акти, що регламентували їхню діяльність.

На початок 1915 р. на українських територіях, як і на території Росії, товариства розподілялися нерівномірно. Найбільше сільськогосподарських товариств було у Полтавській губернії – 345. Південно-Західний край за кількістю сільськогосподарських товариств (159) посідав 12 місце серед 50 економічних регіонів Європейської Росії.

У підрозділі доведено, що сільськогосподарські товариства відрізнялися за напрямками своєї діяльності, мали певні відмінності за головними ознаками організації. Нами запропоновано наступну класифікацію сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю за масштабом діяльності: *загальноросійські* (2); *обласні* (9) та *місцеві* (148). Місцеві поділялися на *губернські* (16), *повітові* (24), *волосні* (20) та *сільські* (88).

Незважаючи на порівняно обмежену кількість сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю (159), у досліджуваній період виключно вони вирішували практичні проблеми регіону. Наприклад, у Києві були розташовані два *загальноросійські* товариства: Всеросійське товариство цукрозаводчиків і Російське товариство голубиноного спорту. З 60 *обласних* сільськогосподарських товариств 9 знаходились у Києві, решта – у Москві та Петербурзі.

Необхідно наголосити, що із загальної кількості галузевих товариств краю (159) тільки одне – Київське агрономічне товариство (1909) – було за своєю суттю чисто фаховим. До складу товариства входили фахівці сільського господарства: викладачі та працівники кафедри агрономії Університету Святого Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновники, що безпосередньо переймалися питаннями агрономії та службовці приватних господарств, які отримали спеціальну освіту. Товариство щорічно проводило курси для агрономів краю та сільських господарів, мало власну бібліотеку, випускало журнал “Вестник популярной сельскохозяйственной литературы”. У складі товариства діяло чотири комісії: з обстеження господарств краю, з поширення сільськогосподарських знань, з тваринництва та з перегляду популярної галузевої літератури. Взагалі товариство виконувало прогресивну функцію неформального об’єднання науковців і фахівців галузі, що істотно впливало на той час на подальший розвиток сільськогосподарської науки в регіоні.

Аналіз історичних документів свідчить, що кількість добровільних сільськогосподарських об’єднань неухильно збільшувалась до появи розгалуженої мережі галузевих об’єднань. Прийняття урядових заходів зі сприяння функціональної діяльності сільськогосподарських товариств підтверджує думку, що ці товариства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були переважно місцевими організаціями, покликаними поширювати нові знання, у тому числі й науковий досвід в аграрній галузі.

Підрозділ 2.3. “*Напрями діяльності товариств*” розкриває класифікацію сільськогосподарських товариств відповідно до особливостей їхньої діяльності, а також узагальнює форми роботи.

У процесі аналізу основних форм і напрямів роботи товариств Правобережної України автором розроблена наступна класифікація:

- за основними напрямками діяльності: *загальної дії* (113) та *вузькогалузеві* (спеціальні) (46);
- за переважними формами діяльності: *науково-просвітницькі* та *комерційно-виробничі*;
- за майновим складом членів товариств *комерційно-виробничі* можна поділити на *синдикати* великих товаровиробників і *кооперативні* товариства дрібноземельного селянства (більшість наявних на 1915 р. товариств були селянськими);
- за ініціаторами створення: за пропозицією *великих земельних власників* – поміщиків, *різночинної інтелігенції* та *селян*; селянські товариства – за *власною ініціативою* та за *ініціативою і сприянням земств*, які були створені у Південно-Західному краї у 1911 р.

Крім того, роботу сільськогосподарських товариств за основними формами діяльності доцільно поділити на три великі напрями: організаційний, економічний та науково-освітній.

До організаційного напрямку належали такі форми діяльності: обстеження господарств регіону і зведення отриманих статистичних даних; проведення з’їздів, нарад та інших дорадчих заходів, а також виставок, конкурсів і випробувань знарядь праці, які сприяли поширенню передового досвіду та новітніх технологій серед землевласників краю; керівні заходи із започаткування і підтримки діяльності інших товариств.

До економічного напрямку діяльності необхідно віднести пропозиції урядовим органам імперії, практична реалізація яких забезпечувала, насамперед, зміни в економічній політиці: уведення пільг на перевезення сільськогосподарських виробів, митних пільг на ввезення знарядь і сільськогосподарської техніки, зниження акцизного збору тощо. Необхідно відмітити, що саме через ці форми діяльності товариства впливали на прийняття відповідних рішень уряду. До економічного напрямку належала і *комерційна діяльність* спеціалізованих відділів при товариствах: виконання фізико-хімічних аналізів, організація закордонної торгівлі, робота елеваторів, насіннесховищ, злучних пунктів, розплідників тощо.

Важливими й актуальними у діяльності загальних сільськогосподарських товариств були заходи, спрямовані на поширення новітнього сільськогосподарського *устаткування та техніки*. Станом на 1915 р. у Південно-Західному краї при сільськогосподарських товариствах працювало понад 10 складів, 35 прокатних станцій сільськогосподарських машин і знарядь, 20 з них одночасно були і зерноочисними пунктами.

До науково-освітнього напрямку необхідно віднести, передусім, наукову діяльність товариств: створення у власних маєтках дослідних і показових полів та станцій, обговорення на

засіданнях новітніх здобутків у галузі культури землеробства, застосування у виробництві передового досвіду роботи дослідних закладів, нових методів ведення господарства та поширення агрономічних знань серед господарів регіону.

Складовими цього напрямку були: організація фахових освітніх закладів; заходи просвітницької роботи: створення сільськогосподарських музеїв, організація читань, масових лекцій на актуальні теми та проведення короткострокових курсів; видавнича справа.

У третьому розділі “*Розвиток сільськогосподарської науки в межах діяльності галузевих товариств*” йдеться про значення дослідницької діяльності з агрономії при товариствах краю, розкривається картина переходу наукової агрономії зі стану становлення у зрілий стан за рахунок активної діяльності дослідних закладів, створених при сільськогосподарських товариствах регіону, що, у свою чергу, дає змогу простежити всі етапи цього процесу, узагальнити відомості у розрізі окремих типів закладів.

У підрозділі 3.1. “*Створення науково-дослідних установ при сільськогосподарських товариствах*” з’ясовано, що засновані галузеві дослідні установи в регіоні належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, діяльність яких, безперечно, впливала на подальший розвиток вітчизняної аграрної науки дореволюційної доби на рівні кращих світових стандартів. До таких установ належали: Київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості та Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Три товариства регіону: Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків та Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – мали спеціальні ентомологічні станції.

З 11 сільськогосподарських товариств Росії, які мали дослідні організації, що прирівнювалися Департаментом землеробства до дослідних станцій, три знаходилося в Південно-Західному краї, а саме дослідні організації Подільського, Київського та Умансько-Липовецького товариств. У 1915 р. в Південно-Західному краї 13 товариств мали по одному або мережу дослідних полів, зокрема 4 товариства вели колективні дослідні за рахунок тимчасових польових досліджень.

Наведений у підрозділі перелік дослідних установ Південно-Західного краю дає підстави для висновку, що на початку ХХ ст. товариствами були створені всі існуючі на той час основні типи дослідних установ: дослідні поля, розплідники, агрономічні лабораторії, дослідні станції, дослідні організації, які склалися з мережі колективних дослідних полів, хімічної та контрольної-насінної лабораторії; ентомологічні станції.

У підрозділі 3.2. “*Наукові програми дослідних установ Південно-Західного краю*”, характеризуючи загальну організацію роботи дослідних установ Південно-Західного краю, автор

підкреслює їхню вузькогалузеву *спрямованість* науково-дослідної роботи з *рільництва*. Постановка польових дослідів проводилась: по-перше, із *загальних питань рільництва*, по-друге, мала *спеціальний характер* (наприклад, була спрямована на дослідження культури *буряку цукрового*).

Аналіз програм дослідних полів регіону показав, що за метою постановки польові досліді поділялися наступним чином: 1) *застосування мінеральних добрив*; 2) використання *різних типів сівозмін*; 3) вивчення *впливу* на врожайність польових культур *різних способів обробітку ґрунту*; 4) вивчення різних способів *сівби*; 5) насінництво *основних сортів* сільськогосподарських культур; 6) введення *нових кормових рослин*; 7) розробка заходів боротьби з посухою. Домінуюче значення мали програми щодо виконання науково-дослідних робіт стосовно *застосування мінеральних добрив*.

Перші дослідні установи (80-90-х рр. XIX ст.), наприклад Дербчинське дослідне поле, характеризувалися нетривалим строком діяльності та недоліками організаційного характеру. Наукові програми перших установ об'єднувала відсутність єдності цілей і завдань, а також постійних джерел фінансування, тому ці установи заздалегідь були приречені на тимчасовість існування, що, безумовно, негативно вплинуло на рівень одержаних результатів. Таким чином, перші роки дослідної справи – це, безперечно, роки спроб і наукового пошуку.

Дослідні організації, створені на початку XX ст., мали стабільний характер діяльності, передбачалося бюджетне фінансування з боку держави і, як наслідок, були чітко визначені програми наукової діяльності. Проте різнобічність і значну кількість наукових напрямів у програмах роботи можна вважати великим недоліком дослідної справи тогочасного періоду. Загальними вадами дослідної справи на початку XX ст. були такі: відсутність загальної системи, невизначеність у розмежуванні діяльності, функціональної спеціалізації.

Незважаючи на вищеперераховані недоліки у постановці дослідної справи наприкінці XIX – початку XX ст., необхідно узагальнити, що дослідні організації, створені при сільськогосподарських товариствах Південно-Західного краю, зробили вагомий внесок у становлення вітчизняної дослідної справи, у розвиток програм агрономічних досліджень, надання практичних рекомендацій щодо вирощування основних сільськогосподарських культур як економічно доцільних за наявних зональних природно-кліматичних і ґрунтових умов.

У підрозділі 3.3. “*Дослідницька діяльність галузевих товариств у контексті розвитку аграрної науки в Україні*” подано аналітичний огляд наукових здобутків і доробку окремих учених, що працювали у дослідних закладах товариств Південно-Західного краю. Визначено, що завдяки діяльності відомих свого часу вчених: С.М. Ходецького, С.М. Богданова, Д.І. Піхна, С.Л. Франкфурта, О.І. Душечкіна, С.М. Тулайкова, О.Ф. Несторова, О.К. Филиповського, В.П. Поспелова, Є.М. Васильєва та інших, дослідні установи Південно-Західного краю

небезпідставно набували загальнодержавного значення і світового визнання. Завдяки поглибленим дослідженням учених з окремих напрямів сільськогосподарської науки здійснювався процес формування вузькогалузевих дисциплін, становлення й розвиток нових наукових центрів і шкіл.

У підрозділі 3.4. “*Етапи розвитку дослідної справи на Правобережжі*” обґрунтовується періодизація розвитку дослідної справи, подається комплексний погляд на розвиток агрономічної науки з урахуванням місцевих регіональних особливостей Південно-Західного краю.

У Південно-Західному краї дослідна справа розвивалася завдяки широкій ініціативі сільськогосподарських товариств упродовж 80-х рр. XIX ст. – до 1917 р. Завдяки діяльності Київського товариства сільського господарства було створено одну з перших вітчизняних дослідних установ регіону – Дербчинське дослідне поле (1888 р.). Дослідні організації були започатковані галузевими товариствами значно раніше, ніж у Міністерстві землеробства визнали необхідність розвитку дослідної справи. Починаючи з 1911 р. значну допомогу та фінансову підтримку дослідним установам у краї надавали повітові й губернські земства. З 14 установ регіону, що діяли до 1914 р., шість було засновано сільськогосподарськими товариствами, одне було приватним.

На протипагу жорсткій централізації загальноімперського керівництва наукою в Росії, органи сільськогосподарської науки мали характерні позитивні риси. *По-перше*, необхідність їх виникнення була зумовлена нагальною потребою розвитку сільського господарства. *По-друге*, керівні державні органи із сільського господарства на той час очолювали прогресивні вчені, які розробляли загальнодержавні програми становлення сільськогосподарської науки й розвитку галузі взагалі. *По-третє*, розуміючи відмінність природних умов, спеціалізацію окремих регіонів, на державному рівні усвідомлювалася необхідність створення районних наукових галузевих осередків. *По-четверте*, поряд із загальнодержавними програмами, розробленими завдяки дорадчим заходам фахівців, надавалась суттєва фінансова підтримка місцевим дослідним установам. *По-п’яте*, паралельно зі становленням загальнодержавних керівних органів відбувався процес створення місцевих керівних закладів, у роботі яких брали участь і фахівці сільськогосподарських товариств регіону.

У четвертому розділі “**Просвітницька діяльність сільськогосподарських об’єднань**” висвітлюється процес створення інституцій аграрного просвітництва.

У підрозділі 4.1. “*Вплив діяльності товариств на розвиток фахової освіти*” вказується, що статuti тогочасних сільськогосподарських товариств (§§ 2-5) закріплювали право товариств на просвітницьку діяльність. Статті про сільськогосподарські товариства Статуту сільського господарства країни закріплювали положення про головну мету товариств: *сприяння поширенню знань та передового галузевого досвіду*. Власне просвітницька діяльність була найголовнішою

для товариств загальної дії. Проте займалися просвітницькою діяльністю і галузеві спілки, дрібні місцеві сільськогосподарські товариства.

Процес розповсюдження сільськогосподарських знань у досліджуваний період здійснювався *фаховими освітніми закладами та формами просвітницької роботи*. У Південно-Західному краї, через відсутність земств, показовою до 1911 р. стосовно цих напрямів була діяльність сільськогосподарських товариств.

Київські товариства брали безпосередню участь у створенні Політехнічного інституту в м. Києві – вищого навчального закладу з фаховим відділенням. У Правобережній Україні завдяки товариствам були відкриті чотири навчальні заклади: сільськогосподарські курси Київського товариства сільського господарства (1901, м. Київ), Боярська школа бджільництва I розряду (1902, ст. Боярка), Гуменнська практична школа садівництва й сільського господарства (1902, Подільська губ.) та Житомирська школа садових робітників (1909, Волинська губ.). Усі новостворені фахові освітні заклади поряд з основною функцією активно сприяли розвитку передової наукової думки.

У підрозділі 4.2. “*Основні форми та заходи галузевої просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств*” доведено, що просвітницький напрям позашкільної освіти здійснювався товариствами через такі заходи: організація галузевих з’їздів і виставок, курсів для фахівців та читань серед широких верств населення.

Одним із дієвих заходів розповсюдження сільськогосподарських знань була діяльність товариств зі створення галузевих бібліотек, фондами яких могли б користуватися всі бажаючі. У Південно-Західному краї у 1915 р. 35 товариств різного регіону дії мали спеціалізовані бібліотеки. Однією з перших галузевих бібліотек на Київщині можна вважати бібліотеку Київського товариства сільського господарства. У 1912 р. ця бібліотека налічувала 2760 примірників видань фахової літератури.

Меті поширення фахових знань підпорядковувалася діяльність *спеціальних музеїв*. Станом на 1915 р. при сільськогосподарських товариствах краю діяло 5 галузевих музеїв. Кустарний музей був відкритий при Київському кустарному товаристві, зоологічний музей – при Київському товаристві дослідників природи; музей “формових дерев” працював при Київському відділі Імператорського Російського товариства плідівництва; музеї бджільництва – при Боярській школі бджільництва I розряду Південно-Російського товариства бджільництва та сільському Беліловському товаристві бджільництва.

Підрозділ 4.3. “*Видавнича справа галузевих товариств Правобережжя*” висвітлює один із вагомих напрямів галузевої просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств – *видавничу справу*, що фактично стало початком видання *регіональної місцевої аграрної літератури*. Товариства Південно-Західного краю започаткували видання *галузевої літератури*. Члени

товариств – науковці-аграрії брали безпосередню участь у написанні, а товариства – у виданні довідкової, навчальної, наукової та науково-популярної літератури різного рівня. На засіданнях і з'їздах члени сільськогосподарських товариств обговорювали найважливіші й найактуальніші проблеми того часу, такі як *консультативно-бібліографічна робота, видання сільськогосподарської літератури українською мовою* тощо.

Саме завдяки видавничій діяльності товариств на початку ХХ ст. було засновано *регіональну сільськогосподарську періодику*, що надалі обумовило зародження вітчизняної *наукової періодики*. За даними станом на 1915 р. в Росії налічувалося 310 періодичних сільськогосподарських видань, з них на українських територіях друкувалося понад 60, зокрема, у Південно-Західному краї – 20. Найбільша кількість видань припадала на Київську губернію – 13. Місцеві сільськогосподарські видання, *що друкувалися* товариствами, поділялися на журнали *загального змісту та вузькофахової спрямованості*.

Становлення науково-просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств пов'язане, насамперед, з подальшим розвитком агрономічної науки, розширенням мережі галузевих товариств, спеціалізацією їхньої діяльності, з піднесенням загального освітньо-культурного рівня товаровиробників. Просвітницька діяльність товариств Південно-Західного краю є джерелом світоглядних уявлень членів товариств про необхідність взаємодії науковців і виробників сільськогосподарської продукції різних рівнів. Через масові та просвітницькі заходи, завдяки діяльності наукових й освітніх установ, товариства популяризували серед широких верств населення найновіші наукові надбання та ті, що були одержані науковцями закладів товариства. Саме цим і визначався внесок товариств у тогочасну науку, прогрес аграрного виробництва. Науково-освітня активність сільськогосподарських товариств, безумовно, впливала на подальший розвиток сільського господарства, створення системи фахової освіти, становлення галузевої фахової літератури.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження автором зроблено висновки, що виносяться на захист:

- встановлено, що наявні історико-наукові, зокрема історико-аграрні дослідження, недостатньо повно відтворюють тенденції й етапи розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, а саме проблему науково-освітньої діяльності сільськогосподарських товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як особливої форми організації науки і просвітницької діяльності. Відсутність узагальнюючого дослідження з даної проблеми і недостатність історіографічних розвідок ставить на перший план джерельну базу, як основу для вивчення історії агрономічних

досліджень. Обґрунтовується, що наявна джерельна база в цілому є достатньою для цілісного й комплексного дослідження поставленої наукової проблеми;

- з'ясовано, що сільськогосподарські товариства Південно-Західного краю на початку ХХ ст. утворювали чисельну мережу різних *за напрямками та масштабом діяльності* галузевих об'єднань, слугували структурами суспільно-виробничих організацій, у *функції* яких входили й *науково-освітні форми* діяльності. Об'єднані територіально, діючи в умовах різних ґрунтово-кліматичних зон економічно розвинутого сільськогосподарського регіону, ці товариства можна розглядати як приклад галузевих об'єднань, у структуру яких входили науково-дослідні заклади, для визначення найбільш характерних рис та особливостей розвитку аграрної науки в Україні взагалі й дослідної справи зокрема;

- виділено три періоди створення мережі сільськогосподарських товариств на Правобережжі: перший (1876–1900 рр.) – період поступового виникнення поодиноких сільськогосподарських товариств великих товаровиробників; другий (1900-1910 рр.) – період створення вузькогалузевих товариств обласного й місцевого рівнів; третій (1911-1915 рр.) – період стрімкого зростання кількості різних категорій місцевих товариств, загальне піднесення у діяльності товариств усіх рівнів;

- у результаті аналізу діяльності Південно-Російського товариства сприяння землеробству, Київського агрономічного товариства, Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Київського та Подільського товариств сільського господарства, інших місцевих товариств, визначено що їхні взаємини з органами самоврядування, державне та земське фінансування більшості науково-дослідних й освітніх закладів, створених при них, свідчать про значний внесок цих об'єднань у вирішення найактуальніших аграрних регіональних проблем та оптимальну форму впровадження кращих наукових розробок у виробництво;

- розкрито, що сільськогосподарські товариства були центрами формування й розвитку наукової думки, навколо яких концентрувалися і поєднувалися різні напрями науково-дослідної та просвітницької діяльності з агрономії. До особливостей діяльності сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю належить активна участь у вирішенні ряду регіональних проблем аграрної галузі. Причетність товариств до наукового розв'язання загальних питань розвитку рільництва й особливо буряківництва як провідних галузей сільського господарства регіону зумовила характер взаємин наукових закладів товариств, цих об'єднань із владними структурами, іншими науковими й освітніми закладами;

- доведено, що позитивною рисою товариств була їхня діяльність у розвитку аграрної науки, формуванні нових науково-дослідницьких напрямків, необхідних для подальшого розвитку тих галузей сільського господарства, що відповідали природно-кліматичним умовам краю. Так, одним з основних завдань дослідницької діяльності закладів Всеросійського товариства

цукрозаводчиків була інтенсифікація виробництва культури буряку цукрового, яку здійснювали Київська контрольно-насінна, Миронівська та Смілянська ентомологічні станції. Товариства місцевого рівня: Київське, Подільське, Умансько-Липовецьке мали більш широку дослідницьку спрямованість. У діяльності більшості з розглянутих товариств поряд з науковими питаннями провідне місце посідали дослідження з вивчення місцевих кліматичних умов, ґрунтів, економіко-адміністративних заходів інтенсифікації господарств тощо;

- виділено п'ять етапів розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Правобережжі України: I – 1820–1860 рр. – період накопичення первісних наукових підходів; II – 1870–1883 рр. – початковий період дослідної справи; III – 1884–1900 рр. – період появи державної зацікавленості у розвитку дослідної справи; IV – 1901–1908 рр. – період становлення загальної мережі з дослідної справи; V – 1909–1914 рр. – період піднесення дослідної справи; VI – 1915–1917 рр. – період скорочення й призупинення діяльності мережі дослідних установ;

- визначено, що найважливіші відкриття, нові напрями сільськогосподарської науки, становлення видатних учених були стимульовані організацією системи фахових досліджень у галузевих закладах товариств Південно-Західного краю. З ними нерозривно пов'язані імена С.М. Ходецького, С.М. Богданова, Д.І. Піхна, С.Л. Франкфурта, О.І. Душечкіна, С.М. Тулайкова, О.Ф. Несторова, О.К. Филиповського, В.П. Поспелова, Є.М. Васильєва та багатьох інших;

- розкрито, що просвітницька діяльність товариств Південно-Західного краю проявилася, передусім, у створенні закладів фахової освіти: сільськогосподарські курси (Київське товариство), Боярська школа бджільництва I розряду (Південно-Російське товариство бджільництва), Гуменнська практична школа садівництва й сільського господарства (Подільське товариство) та Житомирська школа садових робітників (Волинський відділ Імператорського товариства садівництва). Галузеві товариства брали безпосередню участь у створенні вищого навчального закладу з фаховим відділенням – Київського політехнічного інституту;

- з'ясовано, що заходи аграрно-просвітницького спрямування: проведення у Києві та інших містах краю виставок і з'їздів, організація курсів для фахівців та сільського населення, створення галузевих музеїв і бібліотек відбувалися у регіоні завдяки діяльності сільськогосподарських товариств;

- встановлено, що винятковою за своїм національним характером була інформаційно-видавнича справа, започаткована сільськогосподарськими товариствами. У комплексі це було явищем становлення видавничої справи, галузевої наукової, науково-популярної і навчальної літератури в регіоні. На початку ХХ ст. видавнича діяльність трансформувалася у систему галузевих періодичних видань. Широко практикувалася публікація звітів про діяльність товариств та їхніх наукових підрозділів, монографій у вигляді результатів

досліджень зі спеціальних проблем, видання доступної для широкого загалу науково-популярної літератури.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Завдяки проведеному дослідженню нами з'ясовано, що досвід діяльності перших сільськогосподарських наукових установ, створених при сільськогосподарських товариствах Правобережжя, є повчальним і корисним у сучасних умовах реформування АПК. У зв'язку з цим нами пропонуються наступні **рекомендації**:

- відтворення вітчизняної історії сільськогосподарської дослідної справи, процесу започаткування науково-дослідних і фахових навчальних закладів потребує об'єктивного висвітлення наукової та просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств на сторінках сучасних фундаментальних історико-аграрних видань, зокрема у довідковій літературі;
- з огляду на нинішній недостатній рівень забезпечення сільськогосподарських товаровиробників новітньою технікою та високоякісним насіннєвим матеріалом, актуальним є досвід створення сільськогосподарськими товариствами та земствами спеціальних складів і станцій, який необхідно ретельно проаналізувати для розгортання діяльності аналогічних установ та організацій на селі;
- для надання науково-методичних рекомендацій щодо організації самостійних приватних господарств у відповідних природно-кліматичних умовах буде корисним відродження показових господарств із характерним для певної місцевості циклом виробництва;
- існує необхідність створення єдиної державної програми розвитку й пропагування досягнень аграрної науки та освіти серед землевласників, виробників сільськогосподарської продукції аналогічної до програми початку ХХ ст. з урахуванням відмінностей епох.

ПУБЛІКАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Чайка Н.Г. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.7. – С. 204-210.
2. Чайка Н.Г. Наукова та організаційна діяльність професора С.М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.8. – С. 232-237.

3. Чайка Н.Г. Періодизація становлення й розвитку дослідної справи в Україні (до 1917 року) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – . Вип.9. - С. 220-229.
4. Чайка Н.Г. Становлення інституцій керівництва сільськогосподарською дослідною справою в Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Луганськ, 2003. – №5 (63) – С. 219-226.
5. Чайка Н.Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2003. – . Вип. 13. - С. 190-200.
6. Чайка Н.Г. Роль земств Правобережної України у розвитку сільськогосподарського виробництва (початок XX ст.) // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип.1. - С. 125-138.
7. Чайка Н.Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип.3-4. – С. 144-152.
8. Чайка Н.Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX - на початку XX століття // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. - № 2 (33). – С. 84-88.
9. Чайка Н.Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257.
10. Чайка Н.Г. Роль сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю у розвитку та розповсюдженні землеробської техніки // Науковий вісник Національного аграрного університету / Редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – Вип.80. – С. 96–101.
11. Чайка Н.Г. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрн. політики України, Луган. держ. аграрн. ун-т. – К., 2000. – С. 25-26.
12. Чайка Н.Г. Сільськогосподарська діяльність земств в Правобережній Україні на початку XX ст. // Актуальні проблеми аграрної науки та освіти України: регіональний аспект (матеріали II науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрн. політики України, Закарпат. ін-т аграр. промисл. вир-ва. – К., 2003 – С.61-63.
13. Чайка Н.Г. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали 2-ї всеукраїнської

- наукової конференції “Актуальні питання історії техніки” – К.: Поліграфічне підприємство “ЕКМО”, 2003. – С. 37-38.
14. Чайка Н.Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку ХХ ст. // Історія освіти, науки і техніки в Україні / Матеріали ІІ конференції молодих вчених та спеціалістів. Київ. 27-28 травня 2004 р.– К., 2004. – С. 207-208.
  15. Чайка Н.Г. Ідея створення сільськогосподарського музею в діяльності фахових товариств Києва // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 3-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції Київ. 20-21 травня 2004 р. – К., 2004. – С. 103-105.
  16. Чайка Н.Г. Спрямованість та різноманітність видів діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України // Дев'ята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки: Матеріали конференції 23 квітня 2004 р., м. Київ / АН Вищ. шк. України. Від-ня історії та методології освіти, науки і техніки. Укр. т-во істориків науки. – К., 2004. – С.163-168.
  17. Чайка Н.Г. Громадська сільськогосподарська діяльність професорів Київського університету св. Володимира // Київський національний університет у ХХІ столітті: Тези ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої 170-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 24 червня 2004 року. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С.76.
  18. Чайка Н.Г. З історії розвитку сільськогосподарського машинобудування на теренах України // Матеріали 3-ї Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії техніки” 21-22 жовтня 2004 р. – К.: Поліграфічне підприємство “ЕКМО,” 2004. – С. 100-102.

Анотація

Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – Київ, 2005.

У дослідженні подається аналіз створення та діяльності, наукових програм дослідних установ, заснованих при сільськогосподарських товариствах Правобережної України. Розглянуто проблеми взаємодії наукових закладів і виробничих формувань. Проаналізовано мережу сільськогосподарських товариств регіону, визначено основні напрями та форми їхньої діяльності у досліджуваній період. З'ясовано особливості та регіональні аспекти становлення перших дослідних закладів. У результаті науково-історичного аналізу доведено виняткове значення

сільськогосподарських товариств у становленні перших галузевих наукових закладів, визначено роль видатних учених-аграріїв другої половини XIX – початку XX ст. для подальшого розвитку сільського господарства. Розроблено періодизацію становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Правобережній Україні. Проаналізовано освітню та видавничу діяльність сільськогосподарських товариств.

Ключові слова: сільськогосподарська наука, наукові програми, досліді, дослідні поля, агрономічна лабораторія, дослідна станція, сільськогосподарські товариства, сільське господарство.

Аннотація

Чайка Н.Г. Становление и развитие научных учреждений при сельскохозяйственных обществах Правобережной Украины (вторая половина XIX – начало XX в.). Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственная научная сельскохозяйственная библиотека УААН. – Киев, 2005.

В диссертационном исследовании изложены результаты анализа научной деятельности сельскохозяйственных обществ губерний Юго-Западного края (Киевской, Волынской и Подольской).

Анализируется состояние научной разработки темы. Отдельным подразделом подается обзор литературы и характеристика источников, использованных в процессе работы. Указывается на важность аналитических работ по опытному делу исследуемого периода Б.К. Енкена, В.В. Марочевского, В.В. Винера, А.Г. Дояренко, Н.К. Недокучаева, Н.И. Пшеничного. В первом разделе определены также методологические принципы исследования.

Проанализирована деятельность различных сельскохозяйственных обществ в Правобережной Украине с момента их образования до 1917 года, исследованы общественно-экономические условия увеличения общей численности сельскохозяйственных объединений. Рассматривается законодательная основа деятельности обществ. Дана классификация сельскохозяйственных обществ относительно направления и форм основной их деятельности, территориального масштаба распространения влияния, инициаторов создания обществ. В результате проведенного анализа дана периодизация процесса создания сети и общей деятельности сельскохозяйственных обществ.

Автором выделены три направления в деятельности сельскохозяйственных обществ: организационное, экономическое и научно-образовательное, детально рассматриваются формы работы сельскохозяйственных объединений относительно выделенных направлений.

Отдельным разделом рассматривается процесс становления первых научно-практических агрономических учреждений при сельскохозяйственных обществах в Юго-Западном крае. Проанализированы экономические и исторические предпосылки развития сети сельскохозяйственных опытных учреждений на Правобережье. Установлено, что развитие опытных учреждений на украинских территориях обуславливалось, в первую очередь, законодательным регулированием этого вопроса в Российской империи.

Проанализированы особенности, определены типы научных опытных учреждений, характерные для сельскохозяйственных обществ Правобережья, освещается значение их деятельности. Указывается, что на начало XX ст. в Юго-Западном крае сельскохозяйственными обществами были созданы все существующие виды опытных учреждений: опытные поля, рассадники, агрономические лаборатории, опытные станции, опытные организации (сеть коллективных опытных полей и контрольно-семенная лаборатория) и энтомологические станции.

В работе анализируются научные программы опытных учреждений. Сравняется программа Дербчинского опытного поля с программой опытной организации Всероссийского общества сахарозаводчиков. Прослежено их изменение в соответствии с усовершенствованием общих требований к научной работе. Определена полеводческая направленность их научно-исследовательской работы. Указывается, что постановка полевых опытов проводилась по общим вопросам полеводства и имела специальный характер, направленный на изучение культуры сахарной свеклы – важнейшей промышленной культуры региона. Приведена классификация полевых опытов в соответствии с общей целью их проведения.

Результатами конкретных биобиблиографических исследований обосновывается весомый вклад ученых – членов сельскохозяйственных обществ, сотрудников их опытных учреждений: С.М. Ходецкого, С.М. Богданова, С.Л. Франкфурта, А.И. Душечкина, А.К. Филиповского и других в становление аграрной науки, отдельных ее направлений.

На основе анализа структурных изменений, направлений научно-исследовательской работы опытных учреждений предложена периодизация развития сельскохозяйственного опытного дела в Правобережной Украине. Обосновываются позитивные характерные черты развития сельскохозяйственных научных учреждений в начале XX ст.

Исследованы материалы, подтверждающие непосредственное участие сельскохозяйственных обществ в открытии специальных профессионально-образовательных заведений в регионе, в том числе Киевского политехнического института. Проанализированы учебные программы сельскохозяйственных школ, открытых при обществах, прослежена дальнейшая судьба этих учреждений.

Рассматриваются основные формы и мероприятия просветительской деятельности сельскохозяйственных обществ по распространению отраслевых знаний и передового опыта.

Указывается, что одним из важнейших направлений просветительской работы была издательская деятельность обществ. Региональная сельскохозяйственная периодика, как и отраслевая справочная, учебная, научная и научно-популярная литература, появилась благодаря изданиям сельскохозяйственных обществ во второй половине XIX – начале XX ст.

Обосновываются выводы, что научно-образовательная и просветительская деятельность сельскохозяйственных обществ непосредственно способствовали дальнейшему развитию аграрного производства в регионе.

В выводах обобщены результаты работы.

Ключевые слова: сельскохозяйственная наука, научные программы, опыты, опытные поля, агрономическая лаборатория, опытная станция, сельскохозяйственные общества, сельское хозяйство.

Summary

Chayka N.G. Becoming and development of scientific institutes at agricultural societies of Right-bank of Ukraine (second half XIX- the beginning of XX centuries). The manuscript.

Thesis for the scientific degree of the candidate of historical science on the specialty 07.00.07 – History of science and technology – The State Scientific Agriculture Library of Ukraine. – Kyiv, 2005.

The analysis of creation and activity, scientific programs of the research establishments created at agricultural societies of Right-bank Ukraine are discussed. The problem of interactions of scientific institutes and Agroindustrial Company are considered. The network of agricultural establishments of region is analyzed, the basic directions and forms of their activity are certain. A number line of features and regional aspects of becoming the first research establishments are determined. In result scientifically historical analysis initial value of agricultural societies in becoming the first scientific institutes is proved. The role of outstanding scientists second half XIX - the beginnings of XX century for development of agriculture is certain. Periodization of becoming and development of an agricultural researching on Right-bank of Ukraine is developed. Educational and publishing activities of agricultural societies are analyzed.

Key words: agricultural science, scientific programs, researches, research fields, agronomical laboratory, experimental station, agricultural societies, agriculture.